

דרגות בעידן האימה

עיצוב נושא השואה בספרות

(למבוגרים, בני-נוער וילדים)

חנה יעוז

שואה ואימה ירדו לעולם כשהן כרוכות זו בזו. בספרות השואה, שקהל היעד שלה הוא מבוגרים ובני-נוער, קיים מערך מורכב של דרכי עיצוב ספרותיות, הנעות בין הנטייה להעצמת האימה, לבין נסיונות לעדן ולנטרל¹ הפנייה היא על הרוב לאחד הקטבים: נאטורליזם או ריאליזם לירי. לעתים מופיע באותה יצירה עצמה מערך משולב של "אמנות הבחילה" עם פרוזה לירית מעודנת, והמתח בין שתי דרכי-העיצוב מעלה את העניין ביצירה. לעומת זאת, ספרות הילדים בנושא השואה פונה במובהק לדרך העידון והניטרול עד כי מאבק ההישרדות של הניצול משדר מעין הירוויזם אופטימי, הנעדר כליל מסיפורי המאבק וההשרדות בספרות שנועדה למבוגרים. משום כך בחרתי לבדוק את הדרכים לעידון האימה בספרות השואה למבוגרים וילדים מתוך עמידה על המשותף ועל הייחודי.

עיון בספרות השואה לסוגיה מעלה, כי הבחירה בילד כגיבור המרכזי של היצירה אינו ערובה לדרך העיצוב של האימה. לעתים, מסייעת העמדת הילד במרכז העלילה להעצמת האימה דווקא. דוגמא בולטת לכך משמשת כתיבתו של ק' צטניק, שפנה אל "אמנות הבחילה" בסידרת ספריו: *סלמגדרה, בית הבובות, פיפל העימות*² אחד משיאייה של הגישה הנאטורליסטית בנושא השואה מצוי בספר *פיפל*, שגיבור המרכז שלו, מוני, הוא ילד בן 11, המשולח לאושוויץ. בהקדמה לספר כותב המחבר: "פיפלים נערים רכים, שבחרו להם ראשי הבלוקים באושוויץ לתעלוליהם המיניים. אין רושם כרוניקה זו יודע מנין הכינוי "פיפל" נובע, מי המציאו, ובאיזה לשון מקורו. מכל מקום באושוויץ היה זה שם שגור כמו השמות: לחם, מוזלמן, קרמטוריון". ואכן, סצינת השיא של הזוועה בספר שלפנינו, ואולי בסדרה כולה, היא תיאור אכילת בשר אדם במחראה של המחנה. בשרו של נער, "פיפל", שנרצח על-ידי מענהו והופך ל"עסקה טובה" בשל היותו מפותם יחסית... (פיפל, עמ' 190). העמדת הילד כגיבור המרכז של הספר, ילד החש בזוועות מבשרו ומעורב בהן כקורבן וכצופה כאחד, רק מעצימה את האימה.

1 חי יעוז, סימורת שואה בעברית כסימורת היסטורית וטרנס-היסטורית. עקד, 1980.

2 ק' צטניק, *סלמגדרה, בית הבובות, פיפל, העימות*. לוי אפשטיין-מדן, 1975.

תופעה דומה מצויה בספרו של שי גולן, באשמורת האחרונה.³ גיבור המרכז הוא ילד, המתגלגל עם משפחתו מפולין לרוסיה. העמדת הילד במרכז העלילה מחזקת את תחושת הסבל. במיוחד בולטת תופעה זו בסצינות המתארות את מות ההורים. פטירת האב נמסרת בסצינה נאטורליסטית: הילד רואה תולעת נעה על פניו של האב (באשמורת אחרונה, עמ' 107), ואילו בתיאור קבורתה של האם מודגש צערו של הילד על "שן הזהב המעוכה", שעקרו הקברנים היהודיים מפיה של אמו (שם, עמ' 2-140). המחבר מרבה בתיאורי זבובים גדולים, פצעים ומחלות, והמתח בין הגיבור הצעיר וחסר הישע לבין עולם האלימות והאימה הוא משמעותי ביותר. הילד נזרק לעולם של ונדליות אכזרית, כאשר כל הנורמות שעליהן חונך בעולם של טרום-שואה - אהבת אדם, הגינות, עזרה לזולת, כבוד למבוגרים - כולן מופרות וזאת בדרך-כלל על-ידי עולם המבוגרים עצמו. מציאות זו יוצרת קונפליקטים חזקים, המסייעים לסופר, שבחר לעצב את הטראומה של השואה בדרך שעיקרה הדגשת הבחילה והזוועה.

בניגוד לגישה הנאטורליסטית, המאפיינת חלק ניכר מספרות המבוגרים בנושא השואה, קיים ניסיון מובהק לחיפוש אחר דרכי עיצוב ספרותיות המעדנות את האימה. הכיוונים המרכזיים הם: עקיפת הנושא באמצעות בחירת התקופות והנושאים (ריכוז העלילה בעולם שלפני הדפורטציה, או בשוליה של האימה, במצבי בריחה ומסתור), שינויים בנקודת התצפית (מבוגר/ילד), שימוש מרובה בהומור ובאירוניה (וזאת בניגוד לגרוטסקה, המשרתת את עיצוב האימה דווקא) וכן שימוש בדרכי ההשלכה וההעברה, המובילות ליצירת אופני הצפנה (שימוש בסינקדוכות - מושגים מעולם מחנות הריכוז שנועדו לייצג את האימה מבלי לתארה). חלק מדרכי העיצוב הללו מאפיין יוצרים שפנו אל הריאליזם הלירי, ואכן החדירה של אמצעים שיריים אל תוך הפרוזה מעדנת את האימה. תופעה זו מאפיינת במיוחד משוררים, שפנו אל הפרוזה השירית בכתבם על ילדות בשואה, כגון ב"צ תומר בספרו *דרך מלח ואי יעוז-קסט* בספרו *בחלון הבית הנסע*. ספרו של ב"צ תומר, *דרך מלח*⁴ מתאר ילד יהודי מפולניה, העובר את תהליך ההתבגרות שלו שעה שהוא מתגלגל עם משפחתו במרחבי רוסיה, וסופו שהוא נספח אל "ילדי טהרן". כותב על כך המשורר ב"אחרית-דבר" לספרו: "בכבות הזיכרון נדלק הדמיון. דרכו של זה למחות את הפרטים. לשחוק עד דק. הדמיון משול לסולם, שראשו מים ורגליו אש. אני מטפס בהליכה הזאת במעמקי זמן מים זמן אש כבויים. אני מבין לראשונה, שמלחמה היא כתמים מחוקים, שחוקים ואדומים בתמונה שנתרוקנה מעצמים. אני צולל ובידי פריט נשכת. זכר לאיננו. זכרוני הוא הברה, שנקביה חלונים חלונים למוות העולה, וכל הזורם בם - אפר". דמות הילד היא המושכת את המחבר אל "ארצות כיבו הזיכרון". ילדות בעולם של פליטים. נסיעה ברכבת לסמרקנד, "ארץ

3 שי גולן באשמורת אחרונה. מסדה, 1963.

4 ב"צ תומר, *דרך מלח*. תרמיל, 1978.

הלחם, המשמש והאפרסק", שהפכה בימי המלחמה לארץ הרעב. הילד עובר חוויות ראשוניות של מפגש עם גילויי ידידות, אהבה ומוות. "נדחקתי גם אני לחדר כדי לראות מה מראה לו למוות. מראהו היה שקט מאוד ולגמרי לא מבהיל. המוות עצמו נראה לי אפילו חסר אונים במקצת שכן לא עלה בידו למחוק מעל פניה את חיוך התמיד שלה". (דרך מלח, עמ' 40). דרך זו של עידון האימה משולבת בספר עם תיאורים נאטורליסטים. בבואו לתאר סימנים של התבגרות מינית (שם, עמ' 130) או עוויתות של דיזנטריה (שם, עמ' 154) המחבר אינו חס על הקורא. לעתים שתי הדרכים משתלבות בקטע אחד: "הכל, גם מופשלי המכנסיים זינקו לעבר המעקה, לראות את הכצעקתה של המבשר. השמש הפציעה, וחניתות זהב ארוכות החלו לקרוע חלונות במעבה הערפל הנסוג, ורצועות של חול הבהיקו על החול הלבן" (שם, עמ' 165).

השילוב של אימה בחילה ועידון לירי מופיע ברומן של אי יעוז-קסט, בחלון הבית הנוסע⁵ סיפורה של משפחה יהודית, המשולחת מעיר-שדה הונגרית למחנה הריכוז ברגן-בלזן. בקוטב האימה והבחילה מסופר על הילד הרואה אשה זקנה טובעת במחראה של המחנה (בחלון הבית הנוסע, עמ' 52-53), ובקוטב העידון - תיאור הצעידה בשלג אל מחנה הריכוז: "רק קול הרגליים וכלי-האוכל המקושרים אל המעילים בשרוכי נעליים מקישים. רגליים על-פי תוף. יופאי נשמע בגרמנית. 'אל נא, אל נא' לוחשת אמי. ואבא מוסיף להתהלך ולהתנועע בטור על-פי קצב דיודי העורבים אשר לשני צדי המהלך. עורבים כעין הקרח השחור שהופקדו למשמרת על כף ידו של חורף. צפירה מצד נמל ברגן. אניה בוואקום העולם?" (שם, עמ' 17). המטאפורות - "קרח שחור", "כף ידו של חורף", "ואקום העולם" - מעדנות את האימה, אבל אינן מנטרלות אותה. דומה כי קיים קשר מעניין בין הגישה הנאטורליסטית להדגשת האימה לבין הריאליזם הלירי המעדן אותה. שתי דרכי העיצוב הספרותיות הללו מפעילות אמוציות חזקות באמצעות העלאת תמונות והדגשת המערך החושי - ריח, קול, צבע וכד'. שתי הדרכים פועלות על הצד האמוטיבי של הקורא. יתרה מזאת, השילוב שבין נאטורליזם וריאליזם לירי מופיע ביצירות שקהל היעד שלהן מבוגרים ובני-נוער כאחד. לעומת זאת, מעניין לבחון יצירות שנועדו מראש לילדים ולמתבגרים. דומה, הדגש הוא על התרחקות מן הגישה הנאטורליסטית וחיפוש אחר דרכי-עיצוב חדשות לעידון האימה ולניטרולה.

התרחקות מ"אמנות הבחילה" וריבוי האמצעים לעידון האימה ולניטרולה מייחדת את ספריו של אורלב למבוגרים וילידים כאחת. מעניין לפיכך להשוות את הדרגות

5 אי יעוז-קסט, בחלון הבית הנוסע, עקד, 1970.

בניטרול האימה בשתי יצירות משלו. ספרו של אורלב חיילי עופרת⁶ הופיע לראשונה בשנות ה-50 המאוחרות ונועד למבוגרים ולבני-נוער, הספר השני האי ברחוב הציפורים⁷ שהופיע בראשית שנות ה-80 מיועד בראש ובראשונה לילדים. בשני הספרים גיבור המרכז הוא ילד, בשניהם קיים מערך מוטיבים, שמקורו "הילד המשחק", ובשניהם קיים שימוש מרובה בהומור ובאירוניה כדי לנטרל את האימה. אולם, בספר חיילי עופרת מופיעה דמות "המספר המבוגר", המייצגת נקודת-תצפית שונה, שעיקרה מודעות לאימה. "אני ידעתי שזופיה לא תחזור", אומר "האני המבוגר", וקורא לאם בשמה הפרטי, בעוד הילד, יורק, מסתכל בהתרחשות ואינו יורד לעומק המשמעות (חיילי עופרת, עמ' 122). לאורך כל הספר קיימת הבחנה ברורה בין הידיעה של "האני המבוגר" לבין הידיעה המיוחסת לילד. יתרה מזו, יש שהמספר המבוגר מתבונן בילד, שהוא עצמו היה פעם: "הרהרתי בלבי: אני קטן ורזה. משונה שמכנסיד היו עולים פעם עלי. כמוכן, גם זה נשאר בגדר מחשבה" (שם, עמ' 10).

ההבדל בין שתי נקודות-התצפית בא לידי ביטוי מובהק בהתייחסות לתיאורי המציאות במחנה הריכוז "ברגן-בלזן". נקודת-ההתבוננות של המבוגר נמסרת לעתים במבדה דמוי-כרוניקה, ולעתים בגישה אירונית. השוואת מראה הצריף במחנה עם חדר ילדים מרוהט יפה ומצועצע (שם, עמ' 173) היא אירונית, וכן תיאור מעשיה של האם ב"גן העדן", כאשר המחבר המשתמע מתייחס באירוניה מופגנת לאפשרות "גן עדנית" מעין זו (שם, עמ' 129). ניטרול האימה פונה להיתול בעל גוון קומי - כגון העלאת שיר ילדים: "זבוב במרק חותר לו בנחת / היטלר אצלנו יושב לו בתחת" (שם, עמ' 181). במילים המרמזות על הכיוון "המימטי הנמוך" יש יסוד של אנטי-שגב, והן מסוגלות לנטרל אימה. אולם, הטון המרכזי של הספר נקבע באמצעות המחבר המשתמע, המשלב מדי פעם קטעים דמויי כרוניקה: "מבין כל האנשים האלה, אשר ירכוז במחנה ליד הנובר, יוותרו במשך השנים הבאות שלוש מאות וחמישים בלבד, ובתוכם המאתיים של הרשימה הפלשתינאית" (שם, עמ' 170).

בדיקת ספרו של אורלב, האי ברחוב הציפורים, שקהל היעד שלו הוא בראש ובראשונה קהל של ילדים, מעלה מערך מורכב ומעניין של עידון וניטרול. אורלב, האמון על שיטות ודרכים לניטרול האימה, כפי שראינו מתוך עיון בספרו חיילי עופרת, עשה צעדים נוספים ומעניינים בתחום זה שעה שהוא מכוון את כתיבתו אל קהל צעיר יותר ומחוסן פחות. העמדת הילד כגיבור מרכזי והצגת "נקודת-תצפית" של ילד, שאינו "יודע כול", והוא מבין ומפרש את ההתרחשויות מנקודת ראותו בלבד - הינה בעלת משמעות. יתרה מזאת, הילד מעוצב כדמות נאמנה, ישרת-דרך, נדיבה וטובה. המבוגרים, לעומת זאת, המנסים לשרוד בין הריסות הגיטו, מתגלים בקטגוריותם, פחדנותם ובהתנהגותם כ"מלשינים". הילד, לעומת זאת, מעוצב כגיבור בעל תושיה, הלומד לשרוד ולהסתתר

6 א' אורלב, חיילי עופרת. ספריית פועלים, 1967.

7 א' אורלב, האי ברחוב הציפורים. כתר, 1981.

בקבוצת בתים הרוסים בפאתי גיטו, שתושביו הוגלו ממנו (על עטיפת הספר מופיע הביטוי "רובינזון קרוזו"⁸). מאבק ההישרדות בנוי חוליות-חוליות, ובכל שלב ושלב מוצג הילד כגיבור, המצליח להתגבר על המכשולים. אף הסיסו נועד לנטרל את החרדה: האב, שנותר בחיים, חוזר ומוצא את הילד, המתחבא בבית ההרוס ושניהם אמורים להצטרף אל הפרטיזנים. יתרה מזו, הילד שבסיפור מצויד בסמלי עוצמה וכוח - ובראשם אקדה. הילד שומר במשך כל חדשי הבדידות במחבוא על אקדחו של האב, ואף מצליח להציל בעזרתו ילדה קטנה מידי של מבוגר אלים (עמ' 65-63) וכן יהודים מורדים, שנלכדו בידי חייל גרמני. האקדה הוא סמל ריאליסטי מובהק, המבטא כוחניות ומעניק בטחון (לכמה יהודים מבוגרים היה נשק בגיטו וכאן מחזיק בו ילד קטן?) כנגד האקדה המסמל כוח, מופיע לצדו של הילד עכברון קטן בשם "שלגי". הצגת הילד כבעלים לחיית-מחמד בלב הבית ההרוס בתוככי הגיטו הינה סיטואציה המאפשרת עקיפת האימה. המחבר מקנה לילד מידה גבוהה של "שליטה מצבית". הילד מוצג כאדונו של העכברון; הוא שומר עליו ואף הופכו לדיד נפש עמו ניתן לנהל שיחות ארוכות. מוטיב אחר השזור בעלילה ומאפשר נורמליזציה מסוימת הוא זה של אהבת נעורים. הילד, אלכס, מגלה עניין רב בילדה קטנה, בה הוא צופה מרחוק, מתוך מחבואו. ברגע של מפגש הם מגלים צפונותיהם, והילדה מתגלה כיהודיה, החיה עם אמה על גבול הגיטו, בלב העולם הנוצרי. אהבת הילדות התמימה מפיגה את המתח ואת החרדה, וגוברת לשעה קלה על אימי המלחמה. מוטיב זה מעובד כסיפור לוואי הארוג בתוך עלילה, שעיקרה מאבק ההישרדות תוך ציפיה לאב הבושש לחזור. דרך העיצוב של סיפורי אגב ולוואי מופיעה לאורך כל הספר, ועיקרה סיפורים שיש בהם משום עדות להצלה - הישרדות בכוח מזל או נס. אף הסברי אגב ולוואי נמסרים באמצעות המחבר המשתמע לאורך העלילה כולה. מושגים כגון: "סלקציה" (עמ' 22) "גיטאות" (עמ' 38) "בונקר" (עמ' 82) ודומיהם מוסברים בצורה לוגית מאופקת, מצומצמת וחסרת ריגוש. דרך מסיכה זו מנטרלת את הפחד. אמצעי אחר - פנייה להומור ולאירוניה. אולם, כדי "להוציא את העוקץ" מן האירוניה - מלוות ההערות האירוניות בדברי פרשנות. לדוגמא, האב אומר לבן: "אתה עוד תזכה לראות את מלחמת העולם השלישית" (עמ' 10), והילד שואל את עצמו: למה התכוון אביו? האם רצה לומר לו, שהוא, אלכס, יאריך ימים, יעבור את המלחמה הנוכחית ויגיע ביום מן הימים לאיזו מלחמה עתידנית רחוקה, או אולי שרק רצה להגיד, כי זו לא תהיה מלחמת העולם האחרונה! לכך מצרף המחבר הסבר על התנהגות הגרמנים במלחמת העולם הראשונה, לפיו זכרו היהודים התנהגות זו לטובה וסרבו להאמין, כי הגרמנים באמת הורגים יהודים ושולחים המוני יהודים למחנות עבודה (שם, עמ' 11).

8 א' כחן, "יתמרות בספרות ילדים", אה (1988), עמ' 163.

האירוניה, כשהיא מלווה בהסברים ממצים, מאבדת חלק מתוקפנותה. ההומור לעומתה אינו נזקק להסברים. "מוטיב הצחוק" עובר בכל הסיפור. סצינה שלמה מוקדשת לנסיונו של הילד ליצור קשר עם אדם זר בחורבות הגיטו באמצעות החידוד והבדיחה (שם, עמ' 72). ההנחה הברורה היא, כי הצחוק והבדיחה יוצרים קשר בין אנשים ומפיגים את האימה. דרך אחרת לעידון האימה היא עקיפתה. נמסר לקורא, כי הילד ירה בחייל גרמני והרגו כדי להציל שני יהודים שלכד. אולם, הריגת החייל מבוצעת מרחוק, ואין תיאור של ריגוש-יתר או קירבה פיסית בין הילד והחייל. מראהו של המת, הצורה שבה פשטו מעליו את מדיו וגררו אותו למקום סתר כדי להטמינו - כל אלו מתרחשים באמצעות מסירה עקיפה, הילד אינו מתבונן בהרוג או בתהליך הקבורה (שם, עמ' 101-98). עקיפת האימה נוצרת גם על-ידי בידודו של הילד בתוך הבית ההרוס בגיטו. הילד מוצג כאדון לעצמו. מאבקו העיקרי - השגת מזון וביגוד והקפדה על מניעה מחשיפה. הציפייה לאב, שהבטיח לחזור, הופכת לכוח מדרבן, ובמקביל לה מדרבנת הציפייה לאפשרות של הקמת "מדינה של יהודים" (שם, עמ' 116). הופעת האב בסופו של הספר מספקת מעין "סוף טוב", והכוונה להצטרף על הפרטיונים מאפשרת לסיים את הספר בכיוון של מעשי גבורה עתידיים, העולים בקנה אחד עם מציאות האקדח, המלווה אותו לכל אורך מאבקו (האב, המופיע בסוף הסיפור, מצויד אף הוא בכלי נשק אישי). מאבק ההישרדות של הילד בגיטו הנטוש מסתיים באקורד מבטיח בכיוון ההירואי.

דרכי-העיצוב של האימה בספרות השואה שואבות כוחן מקהל היעד. הנאטורליזם מיועד בעיקר לקהל הקוראים המבוגר, ואילו ניטרול האימה - לקורא ילד. אולם, יצירות שקהל היעד שלהן הוא מתבגרים ובני-נוער קרובות יותר בדרכי-העיצוב לספרות המבוגרים בנושא השואה. ואכן דרכי-העיצוב המרכזיות המיועדות לעידון האימה (השימוש ב"נקודת התצפית", ב"הומור ואירוניה", ב"גיבור המרכז" וכד') הינן בגדר כלי בידי של היוצר, אבל בעת ובעונה אחת לפנינו גם מעין "כלי איבחון" היכול לסייע למורה, למדריך, לספרן וכיוצא בזה להתמודד עם הבעיה: אילו יצירות ספרות בנושא השואה מיועדות לקורא הבודד בגיל מסוים, או לכתה הלומדת. הכרת דרכי-העיצוב והשפעתן היא כלי ביד היוצר והמתנד כאחד.